

# MÜLKİYET NEHİCİNİN TEKÂMÜL VECHESİ

Dr. Edip SERDENGEÇTİ

## TEDAVÜL, MENKULLERLE PARA

İslâm illerinde muhtelif benimseme şekillerini menküllerde de, toprakta yaptığımız gibi ve aynı sebeplerden dolayı bir kaç sınıfa ayırmalıyız. İlkin yine genel hükümlerden bahsedip sonra başlıcalarını birer birer nazara alalım: Böylece farkedebiliriz ki İslâm cemiyetlerinde menkul malların hemen hepsi fert mülkiyetine tabi olmakla beraber benimsenmeleri hususu, az çok takyitlere bağlı kalmıştır. Fıkıhta mülkiyet hükümleri, daha fazla fertler arasında iktisat münasebetlerini göz önünde tutarak tedvir edildiğinden, bir çok kısımları, zamanımızda bir çok yerde yükselen taleplere uygun düşmektedir.

İslâm fıkıhının, mâni'i takdim eden ve mesafidin önüne geçilmesini tercih eden kaideleri, müşareket ile tasarrufta selâmet şartı hakkındaki hükümleri ve nihayet ribanın yasak edilmesi için fakihler tarafından ittihaz edilen tedbirler ile "emvali ribeviye" hakkındaki nazariyeler hep mülkiyet için bir takım takyitlere başlıca kaynak olmuştur. Böylece istihlâk eşyasının, âletlerin ve hatta mahsullerin benimsenmesi bile fakihlerce —inceden inceye— düzen altına alınmış ve mübadele yani ödeme tecviz olunmuş fakat intikâr yani fazlalık yasak edilmiştir, yahut öyle yapıldığı zannedilmiştir.

Bu hususta hatta bir az ileri varılmış, çalışmaksızın hasil olan kazançlar tahrim edilecekken meşhur "emvali sitte" de her fazlalık şemması bir intikâra kapı açar fikrile yasak edilerek ticaret ve kisibin bazı nevi-leri bile tahdit olunmuştur. İşte Hanefi mezhebinde, her bir suret ve şekilde 'sarf' muamelelerinin gerek zaman içinde ve gerekse ölçüde tabi olduğu şartlar, genel olarak bankacılığı gayet müşkil bir vaziyete koyarak intişar etmesine set çekmiştir<sup>1</sup>. Faizin her türlüünü riba deye men eden hükümde müçtehitlerin bu kaygularından ileri gelmiştir. Yoksa *paranın icaresi sarif olarak İslâm naslarında yasak edilmiş bir mesele değildir*. Taksim edilen "riba", yani her türlü bir ihtikâra sebep olabilecek

1) M. Esat, an. eser. sah. 225. Not.

haldir, yoksa *dengi bulunan alış veriş değildir*. Âyeti kerime de bunu göstermektedir<sup>2</sup>.

Diğer takyitler ise nafaka sahiplerinin ta'addüdü, şüf'a, havelan havl ile nisabı dolduran malın kırkta birine muhtaç olanların hakkı geçmesi ve nihayet mülkiyette tasarruf ancak selâmet şartı ile tecviz olunması gibi hallerden doğar. Böylece, başkasının zararına kendi malından intifa etmek yetkisi ferten kaldırılmış ve bu hükümlere, İslâm memleketlerinin hepsinde, genel olarak riayet edilmiştir. Bu hususta ekseriya dinî fikirler ile türeler birbirine uygun gelmiş ve fert tahakkümünün önüne geçilmiştir. Başkasına zarar verecek şekilde malında tasarruf zulüm addiyle tahrim kılınmıştır. Gasp ve zarar hakkındaki hükümlerin çokluğu fakihlerce bu hususa verilen önemi pek aşikâr olarak meydana koyar; zaten bu bapta kesin naslarda vardır.

Vakıa son zamanlarda batımıza düşen memleketlerde yayılan fertçilik akımı cümle İslâm illerine ve hele Avrupa ile sıkı münasebetleri bulunan yurdumuza nüfuz etmiş ve söylediğimiz kayıtlardan bir çoklarını metrûk bir halde bırakmıştır. Fakat sırf amelî olan bu cihet, manzumesinin kıymetini bozamaz. Yine fetvaya müracaat olunursa kazada müeyyet olması lâzım gelen hüküm, evvelkinin aynıdır. Bugün<sup>1</sup> bile ruhu muhafazaya yetecek bir çok kayıtlar yürürlükte. Bir haylisi de, bugüne uyacak şekilde canlandırılabilir. Terkedilen bunların esası değil, doğrusu pek eskimiş olan icra tarzıdır: Meselâ zekât bir içtimâî teavvün teşkilâtına kalbedilebilir; bu, müessesenin ruhuna da uygundur.

\*  
\*\*

Menkûller arasında, manzumenin başlıca sıfatlarını gösterenler, genel olarak madenî para, hürriyeti kayıd altında bulunan kimse yani 'rakik'lerdir. İşte bunlarda bir az durup, hükümleri topluca göstermek lâzımdır. Nafaka ve riba gibi hükümlerden ileri gelen takyitlere rağmen madenî paranın önemi, mutemedin İslâm memleketlerinde, hatta orta çağın devamınca batıda ikraz edemediği bir mertebeyi bulmuştur. Türeye göre altın ve gümüşte damgaya değil ayarla çekiye, yani tartıya yer verilmesi —vezne itibar edilmesi—, her sene muntazam kervan kafilelerinin, "Darülişlâm"ın muhtelif kıt'aları arasında bir geliş gidiş akımı vücude getirmeleri ve hususiyle her mezhepten fakihlerin ticarî faaliyetin

2) Bismillah-irrahman-ürrahim: Ehallah ülbey'e ve harremer riba.

1) Yani 1921 deki şartlar karşısında.

bu sahasını tanzim etmek için görülen gayretleri İslâm içinde mühim bir iktisat faaliyeti mevcut olmasını neticelendirmiştir.

Bu faaliyet kambio fıkdanı ve faiz yasağının bazı sahalara ticaret yoluna kapamasından dolayı geri kalan kısımlarda bir kaç misline çıkmıştır. Böylece düz şirket ile “müharebe” şekillerinin genişlemesi sarf muamelelerinin uğradığı düşkünlüğü —belki de kısmen— telâfi etmiştir. Yerli bir kısım esnafın yani müstahsillerin çalışmaları küçük bir piyasaya münhasır kalmamış ve başlıca iktisat merkezleri arasında iş bölümü hasıl olmuş, küçük müteşebbislerin bolluğu ve mahareti sayesinde geniş ölçüde bir istihsal temini başarılabilmektedir.

En son para ve benzerleri hakkında söylediklerimizi tamamlamak için Osmanlı İmparatorluğunda “ulûfe” diye anılan askere nakit iktalarından da kısaca bahis etmek lâzımdır. Emevî ve ilk Abbasiler devrinde bu türlü tahsisatlar “ata” denilen bir nevi “hidematı vataniye” maaşı şeklini almıştır. Başka bir tabirle beytûlmalden fatihlerin torunlarına verilen, babadan oğula geçen bir irat gibi sayılmıştı. Halife Mutesam zamanında bunların kesilmesine karar verildi ve hele Mısırda, askerler yabancılardan ibaret kaldı<sup>1</sup>. Bu askerler de sonradan “mamlûk” denilen dirlik sahiplerinin ilk esasını teşkil ettiler.

Önceden aldıkları maaş “ibret” isminde şahsî bir ücretti, fakat sonradan ikta suretinde verilen nakid yahut toprak birer gelire çevrildi. İlk olarak buralara girip bir yandan Kuzey Afrikayı ve Doğudan da Pars-veya Fars- memleketlerini fetih etmiş ve buralarını “Darül İslâma” katmış olanlarla bir alâkası kalmıyan, fakat zamanın savaş kudretini ellerinde tutan bunlar devamlı ayaklanmalarla gitgide bu tahsisatlara —bir mülk imiş gibi— tasarruf eder oldular. Ahmedî Makrizîye göre mamlûkler alenî olarak “iktâ bize aittir mülkümüzdür, babadan oğula geçer, onun için hayatımızı feda ederiz” derlerdi<sup>2</sup>. Böylece nakit iktalarını bile ferağ etmek alışkanlığı başladı ve yavaş yavaş bütün esnaf, ikta sahibi oldular. Mısırda böylece —sonra bizde de kısmen görüldüğü gibi— male çok benzer bir hukuk vaziyetinin iradı yerine geçti ve sultanlar, emrî vâki karşısında boyun eğdiler, nakit tahsisleri de gelir getiren yerler gibi male mülhak sayıldı<sup>3</sup>.

1 Zaten dört asır sonra bu tekâmül bizde de yeniçeri “ulûfe”leri için

1) Belin, an. eser. sah. 12-15.

2) Belin, an. eser, sah. 20.

3) Belin, an. eser, sah. 28-29. Bu tekâmül hicrî 746-753 de hitame erdi.

aynile görüldü, yeniçerilerin büsbütün inhitata düşmesine sebep olan da bu usuldür; “çünkü çok vakit geçmeksizin, ulûfei askeriye... esnaf makuleleri tarafından iştır olunarak... irad hükmüne girdi”. Yani devlet rantı şeklini aldı<sup>4</sup>. Toprakta lâğvedilirken bile hizmeti dokunan ıkta müessesesi, menkûllere teşmil edilince, bu kadar fena bir netice verdi ve nakit ata ve ibretlerinin daha sonrada ulûfeler gibi elden ele geçmekle İslâm cemiyetlerine çok zararları dokundu. Nevileri değişik olan servetlerin hükümleri başka başka bulunmalıdır, kuralının doğruluğu bu tecrübede de gözükmiştir.

Kulluğa gelince, zaten bu müesseseyi ruhsat esasına göre ve âdetle nefretle kabul eden İslâm şeriatı burada da bir yenilik vücade getirmiştir. Bilindiği gibi eskiden beri köleler hiç bir yerde aile kuramaz, bu cihetten düpedüz hayvanlara benzetilirdi: muvakkat istimtalarından husule gelen çocuklar da, tıpkı hayvan yavruları gibi, yalnız analarına nisbet edilirdi. İşte bütün insanların Cenabı Hak indinde müsavi olduğunu yalnız ahlâkî ve mücerret bir anlam olmak üzere değil, fakat hâkimlerce tatbik olunan bir hukuk esası olarak ortaya koyan ulu şeriatımız, kulların evlenmesini iltizam etmiş ve hatta sahiplerince “*istilât*” halinde nikâh edilmelerini bile tavsiye ve terviç etmiştir.

Buna göre fıkhıta ilkin, bütün eski kanunlarda mevcut olan, rekabenin müt'aye icabetmesi hükmü yalnız nikâhlı bulunmayan cariyeler hakkında tecviz edilerek diğerleri hakkında yasak edilmiştir. İkinci olarak kullara zimmet verilmiş, onların aleyhindeki cürümler cezalandırılarak borç alıp vermeğe ehil oldukları ve bunun neticesinde tahakkuk edecek mes'uliyetleri tanınmıştır<sup>1</sup>. Zaten bu hükümler de, ancak harpte esir düşenler hakkında caridir ve devamı müddeti, bunlar için daha iyi bir muamele bilinmediği zamana münhasırdır. Bugün ise tutsakların (harp esirleri) sulh aktinden sonra muntazaman değişmesi (mübadelesi) bütün milletler türesine girmiş bulunduğundan İslâmiyetin köleliğe sebep olarak tanıdığı biricik hal dahî sona varmıştır. Buna göre artık işbu mü-

4) Mustafa paşa, Netayicül-Vukuat, Cilt III, sah. 98. Ulûfe tabir olunan maaşatı askeriyenin beyüşirasına müsaade olunmakla... inzibatları bozulmuş olan cüyûsu Osmaniyenin olanca kanun ve kaideleri muhtel oldu. Yeniçeri ağaları dahi mahlûl olan ulûfenin bir miktarın devlete irad ve bir miktarını fûrûht ederlerdi.” an. eser. sah. 97-98.

1) “Küll'ükeum ra'un hadisinde' “abdür-rücül” hakkındaki fıkra buna dahildir. (Sahihül Buharî, kitab'ül ahkâm, Cilt VIII.)

essesenin de “illeti cevazi” bitmiş olmakla meşruiyeti de ortadan kalkmıştır<sup>2</sup>.

### İNTİKAL :

Müslüman milletlerde cari bulunan şeriat birliği, soy ve mülkiyet hakkındaki hükümleri —bilhassa menkûllerde— birleştirmiş olduğundan vasiyetle verâseti de aynı şekiller ve usullere bağlı tutmuştur. Ölümünden sonra kalana, terekeye ait, taallûk eden hakların üçüncü ve dördüncü mertebelerini teşkil eden intikalât manzumesini, burada kısaca ve toplu bir surette gözden geçirip bazı istisnaları zikredelim.

İlk olarak vasiyeti nazara ve itibara alalım. Gerçi Müslümanlar arasında vasiyet etmek salâhiyeti, genel bir türe olacak şekilde istimal olunmamış ve böylece verâset kurumuna tesiri pek az olmuşsa da bir ölünün dileklerinin yerine getirilmesi mirasın taksiminden önce gelmek ve fakihlerce meseleler bu tertip içinde tetkik olunmak dolayısıyla biz de bu suretle hareket edelim. Zaten bu sahada derhal göze çarpan tek bir mümeyyiz sıfat vardır ki o da, ölümden sonra kişinin malına tasarruf edebilme yetkisinin iki cihetten ciddî ve mühim birer takyide uğramış bulunmasıdır.

İlkin miktâr: Vasiyet eğer malların üçte birini geçerse, hatta “mu-sâleh” vakıf ciheti bile olsa fazlanın tenfiz edilebilmesi, varislerin icazetine bağlıdır. Sonra da bir varise vasiyet olmaz yani mirasta zaten hakkı bulunan kimseler arasından birinin —yahut bir kaçının— başkalarına tercih yollu vasiyet caiz değildir. İslâm illerinde vasiyetin yayılmamasına bir ve belki başlıca sebep te zikrettiğimiz işte bütün bu kayıtların gayretle tatbik edilmesidir. Zira —Romadaki gibi— vasiyete daha ziyade bazı varisleri diğerlerine tercih etmek için tevessül edilirdi.

Fakat artık fert için, işbu hükümlerden kurtulabilmek üzere son bir çare vardır: o da yaşarken bir malını vakfetmek hasılâtını ilk önce kendisine, sonra da varislerinden birine ve onun evlâdına şart edip nihayet muhayyel gayri münkati bir cihete rabıtla bu işin içinden çıkmaktır. Bunun da, vakıf şartlarında bir salâh vücude getirilmesi ile önünü almak mümkündür. O vakit bile bir ve yahut bir kaç vârisi tercih etmek yolunda şu hükümden bile kurtaracak yine bir çare vardır ki o da yaşarken

2) “Her muharebe bir sulh ile nihayet bulduğundan... harbîlik dahi zail olmuş ve şeriatın tarifi veçhile esaret kalmamıştır.” İşte Mahmut Esat efendi fikrini yukarıdaki cümlelerle beyan ediyor. An. eser, sah. 263.

varislerden filân ve filâna bir miktar borç ikrar etmek yahutta bir malını sattığını, bedelini de tamamen aldığını şahit önünde beyan etmektir. Yurdumuzda bugün çokça kullanılan hile de bu son şekildir. Fakat bu gibi kötü geleneklerin önüne yasadan çok, ahlâkla geçilir.

\*  
\*\*

İntikâllerin ikinci kısmı, yani veraset usulü İslâm şeriatındaki yerinden dolayı, vasiyetten çok daha mühim bir mevkie sahip sayılabilir. Terekeye taallûk eden hakların dördüncüsü —ve sonuncusu— olan ölünün geri kalan mallarının taksimini temin için vâris olması ihtimali bulunan akrabalar üç sınıfa ayrılmıştır. Bunlar da, fıkıhtaki tabirlerince, *ashâbı-ferâiz*, *asaba ve zevilerham*'dır. Ashabı-feraiz, muayyen bir hisseye talip olan yakın akrabalardır ki başlıcaları, yine fıkıh tabirince “usul, zevceyn ve kardeşler”dir.

Bunların hisseleri ayrıldıktan sonra geri kalan mal asabadan en yakın olana verilir ve aynı derecede bir kaç kişi varsa karâbet kuvvetine itibar edilir yani hem anadan hem babadan akraba olanlar öbürlerine takdim edilir. Eğer yine bir kaç vârs bulunursa, bu kere mevrus olan mal aralarında sayılarına nisbetle taksim olunur: fakat bu taksimde erkekler kadınlardan iki misli fazla alırlar.

Asaba yoksa zevilerhâm —ki kadın cihetinden akrabalığı olan kardeş evlâtları ve daha uzaklardır— varis olurlar; ve bunlar hakkında ka asabada görülen kaideler cereyan eder. Fakat imamı Şafii “Hasebî ve sebebî” asaba yani erkekten akrabalar ve Mevlelitâka ile ashabı feraizden başkalarının varis olabileceklerini kabul etmiyor. Bu toptan sözlerimizden yakın asabaya kalan malın az bir şey olduğu farzedilmesin: Eşlerle ana babadan başka ashabı-feraiz yakın asaba, —bilhassa fûrûğ— tarafından hacbebilirler.<sup>1</sup> İslâm illerinde miras, bazı istisnalardan sarfı nazar edilirse, büyük müçtehitler devrinden beri muttarit ve yeknasak surette bu usulle tanzim kılınmıştır.

Dikkate değer gördüğümüz istisnalardan bir kaçını şurada zikrederim: 1 — Berberiler gibi bazı kavimlerde halen kadınlara terekeden bir şey verilmemektedir. Rahmetli Mahmut Esat Efendi “Son asırda Ceza-ir... teamülleri mucibince nafakadan başka bir şey vermemekte” olduğunu söylüyor<sup>2</sup>.

1) Zevceynden başkası, zaten ya asaba ya zevilerhamdandır. Yani agnat olmıyan cognat olur.

II — Cava ve Sumatrada aksi hareket görülmüş, bir müddet fıkıh hükümlerine itibar edilmiş, sonra pek eski türelere doğru geri dönülmüş; asaba terekeden hisse alamamaktadır. Bu hususta Felemenklilerin tesiri olup olmadığını bilmiyoruz: Şimdi Endonezya istiklâle kavuştuktan sonra bu cihet ayrıca belirecektir. M Esat Efendi “İslâmın girdiği memleketlerin her birinde... irtca husule gelmiştir, ezcümle Cavada böyle olmuştur” diyor<sup>3</sup>.

III — Nihayet ıkta usulünde İslâm devletlerinin hepsi, bu veraset usûlünden ayrılmışlardır ve kadınları —fakat yalnız ıkta olunan malların bölüşülmesinde— dışarıda bırakmağa meyil etmişlerdir. Bizde de son zamanlarda, mirî arazile vakıfların intikâlleri hükümleri başka başka esaslara istinât ederlerdi. Fakat, bunların hepsi, yukarıda denildiği gibi, istisnalar olup, nehicin esası bozulmamıştır.

#### DEREBEYLİK :

Cermen istilâsı ve mahalli-feodal münasebetler, derebeyliğin doğuşu, tipi ve tekâmülü :

Hazreti İsa dininin galebesi ve garbî Roma'nın sukutu bizi, Avrupa memleketlerinde derebeylik devri diye anılması seza olan orta zamanlara götürür. Vakıa askerî derebeylik usulü en çok milâdın on, onbir ve onikinci asırlarında kemalini bulmuş ve cemiyetin teşekkülüne hem mülkiyet nehicine pek derin tesirler göstermiştir. Fakat zikrolunan usulü yalnız bu devre mahsus addetmek yanlış olur; biz derebeyinin hükmünde bulunan küçük varlıklardan hepsi mahallî —yerli— velâyetin pek derin istihaleler görmüş bir şekli olarak kabul edilmelidir.

Sitenin teşekkülünden sonra, bir merkez kudretine itaat eden soylar, mahalli bazı salâhiyetler muhafaza etmişlerdi. Keza daha büyük devletler kurulduğu zaman da, zaten eski topluluk halinden uzaklaşmış ve gittikçe birer toprak bölümü olmağa başlamış olan bu şekiller, ikinci derecede birer idare birlikleri gibi kaldılar. Hele merkezden uzak yerlerde ahali, soyların eski başlarından hiç ayrılmadı: çok zaman bunlar merkezi hükûmete muavin bile oldular ve şimdiki belediye reisleri gibi, merkezi ve mahalli velâyet mümessilliğini nefislerinde topladılar.

Böylece bunların eski salâhiyetlerinden bir çoklarına, ezcümle vergi ve kaza hususundaki vazifelerine dokunulmadı. Roma devleti zamanı-

2) An. eser, sah. 272-273.

3) An. eser, sah. 222.

nın fertçilik akımı bu yerli kuvvetleri pek göstermedi, fakat orta çağda merkezi hükûmetin yok olması bunlara işlenecek boş bir saha bıraktı. Hasılı Lacombe'in dediği gibi tarihte yerli velâyetler, hiç bir zaman eksik olmamıştır. Ancak varlıklarını merkezi velâyetin haline göre şekillerde bir teselsül —için için bir dayanma veya parlak bir yenilenme— gösterir<sup>1</sup>.

İşte villâ —yani Colonuslu malikâne— bazı tabii, bazı da sun'î bir yerli velâyet şeklidir. Roma kanunlarının tesiri altında nasıl değişiklikler geçirdiğini gördüğümüz bu örnek bizi doğrudan doğruya orta çağa ulaştırır: Çünkü ismi (manor), (fief) yahut (burg) veya (mark) olsun bu devrin dirliği tarihçe işbu şekilden gelmedir.

İşte derebeyleri, eski soy başlarının ve malikâne mütesarrıflarının halefleri, hiç olmazsa denkleridir. Onlar gibi tabîlerine karşı pek eski bir velâyetin ve merkezi hükûmete karşı da yerli yönetimin, mahallî idarenin mümessili sıfatında bulunuyorlardı. Cermenlerle aslî ahalinin karışması da başkanların bu sıfatını kuvvetlendirdi ve merkezin kudreti azalınca tamamı ile meydana çıkmasını sonladı.

Bu devirde mülkiyet şekillerini anlatmağa başlamadan önce cemiyet şekillerinin tekâmülünden ve yerli yönetimin —velâyetin— istihalesinden kısaca bahsedelim: Cermenler Roma imparatorluğuna girdikleri vakit, bir az evvel tetkik ettiğimiz tekâmülü henüz geçirmemişlerdi. Cermen başları, yanlarında bulunan “kızanlarına” silâhlar, atlar ve koyun veya sığır davarları verirlerdi. Burada kızan kelimesini “bucellarius” ve “comitus” mukabili olarak kullanıyorum. Aydın civarında bu kelime hâlâ bu mânâda istimal edilir ve uşak tabiri gibi de iltibasa mahal vermediğinden hiç mahzuru yoktur.

Bir kızan, ağa değiştirmek salâhiyetini haizdi. Fakat bu taktirde kendisine verilen şeyleri geri çevirmeğe mecburdu. Ağanın veya kızanın ölümünde ölenin mirascıları ile diğer âkid arasında bir bağ kalmaz ve hediyecek yine ona yahut mirascılarına geri verilirdi. Yalnız ölen bir ağanın mirâsına konanlar alıkoymak istedikleri kızıandan bunları aramazlardı.

İşte görülüyor ki Cermen başları, kulları, kızanları ve bunların aileleri ile Roma tarihinin ilk zamanlarındaki soy başlarına —atalara— lâtinçe isimleri ile paterlere benziyorlardı: Onlar gibi ufak ve yerli bir topluluğun başında bulunuyorlardı. Bu adamların Roma ülkesinden bazı kısımlar istilâ etmeleri kendi şekillerine az çok tesir etti. Elleri geçen yerlerdeki müesseseler türelerini tadil ederek yeni bir rejim kurulmasına

1) An. eser. sah. 337.

sebepe oldu. Hele köy örneğinin değişmesinden doğmuş olan villa —çiftlik— şekli, artık cermen ağaları tarafından kızanlarına ikta sureti ile verilmeğe başlanan arazi için örnek alınarak pek ziyade yayılmıştır.

Bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Cermenlerde “clienslere” benzer bir sınıf halk vardı ki bunlar en fazla azatlardan türeme “liti” lerd. Bir kızana verilen toprağın üstünde yaşayanları, barbarlar — Roma malikânelerinde olduğu gibi — colonus addettiler, yani vaziyetlerini kendilerinde az çok dengi bulunan şu hâle benzettiler. Zaten fatihlerden bâzısı, kızanlarını hespes — misafir — ismile eski malikâne mütesarrıflarının yanına ortaklıkla verdiler. Bu şartlar içinde buralarda geçen hükümlerin yeni fieflerde taklidilmesi pek tabii idi.

Yeni nehicin iç ve dış bünyesi, işte bu tipten alınmıştır. Yalnız yeni usûlde, mütesarrıfların harbe bütün kızanları ile birlikte gidecekleri talep edilmiştir. Bir çok derebeyinin fatihler ile adamlarından türediği, geri kalanların da bunlara benzemek istedikleri gözönüne alınırsa bunun pek şaşılacak bir şey olmadığı görülür. Kızan mevkiinde bulunan halkı evvelce resmî mütesarrıfların Roma’dan gelenlerini nasıl güzellikle ve öz başkanları gibi telâkki etmişse cermen ağalarını da öylece kabul ile aynı yolda telâkkiye alıştı.

Milâdın beşinci ve altıncı asırlarında başlayan bu karışma ve kaynaşma devrinden sonra merkezî kuvvetin zayıf düşmesi hasıl olan halitanın ne kadar metin olduğunu bir daha gösterdi. Yavaş yavaş buraların tabii kadıları ve hâkimleri (gouvernants) sıfatını alan derebeyleri geniş bir muhtariyet, aralarında kuvvetli bir bağlaşıklık teşkil ettiler ve ortaçağın sonlarına kadar devletin hemen her vazifesini gördüler.

Bu devrin en mümeyyiz ciheti de anılan bu teşkilâtın hiç olmazsa başlangıçta, kendiliğinden kurulmuş olmasıdır. Kuvvetine güvenemiyen her fert, bu kargaşalık zamanlarında daha kuvvetli birinin himayesine sığındı ve ona biat etti. Hattâ pek kuvvetli olmayan beyler de bundan müstağni olmadılar, civardaki en kudretli derebeyini üst olarak tanıdılar. Esasen beylerin en ziyade kudreti bulunanları da krala biatla mükellef olduklarından bir memleketin bütün ahâlisi bir takım akitlerle birbirine bağlı oldu.

İşte böylece bizde biat tabiri, hominiumun tam mukabili bulunuyor; hattâ akit şeklinde oluşu bile dediğimizi ispat için bir delildir. Zaten “hominium” biat etmek olduğundan değil midir ki, bir derebeyi bu akdi yapmakla hâkimi olduğu arazinin saltanat hakkını efendisi, suzereni olan

adama terk ile kendisi vassal namını alır? Burada vassal kelimesini hâdim ile tercüme edişim suzeraine sahip dememi icab ettirirdi. Fakat efendi daha sade bir tâbir olduğundan onu tercih ettim. Sonra her iki kelime bu mânâlarda kullanılmışlardır. İşte bizde eskiden dirlik sahiplerine verilen ünvan “sahibi arz” — dominiu sterra — idi ki “suzerain du sol” diye anlaşılabilirdi. Hâdim tabiri için de böyledir; Osmanlı padişahları gayet manidar olarak bu hususta (Hâdim ülharemayn) ismini kullanırdı, Emeviler’deki sahib-ülharemeyn ismini terk etmişlerdi.

İşte bu genel akımdan o zamanın zanaat ile ticaret teşkilâtı yerinde bulunan loncalar ve serbest şehirler bile kurtulamadı. Bu usûl kemâlini bulduğu zaman Bordo Hukuk Fakültesinin eski ve bilgin dekanı Leon Duguit’nin çok veciz olarak beyan ettiği gibi bir çok şiddet ve didişmelerden sonra onüçüncü asırda bir nevi cemiyet görülmüştür ki, bir sıra ve tertibe tâbi sınıfları aralarında karşılıklı bir takım haklar ve vazifeler kuran bir mukavele manzumesi ile birbirine bağlı idi. Bu usul vaktin güzel tabirine göre “adalet ile salâh ve nizamı” hâkim kılmakla — her zümrece cemiyette işgal ettiği yerin icabı ile —, mükellef olan kralın murakabesi altında idi<sup>1</sup>. Kendisine bırakılmış bir akımın mahsulü bir rejim olmakla bu cemiyetin hukuku, dikkate değer bir manzara göstermektedir.

Ortaçağda bu kadar, muharebe, didişme ve kıtlıklara rağmen büyük terakkiler olmuştur. Bir kısım halk iktisadî istiklâlini elde etmiş birçok şehirler ve hattâ köyler muhtar bir idare kurabilmişlerdir. Köleler azalmış, iş bölümü daha yüksek bir hal almış, iktisat alanı pek ziyade ilerleyip bugünkü müterakki nehice yol açmıştır. Eskeri sınıf ve zümresine bırakılmakla beraber, fert himayesi de oldukça muntazam bir halde cereyan edebilmiştir. Her tarafta yerli yönetim, alıp yürüdüğü halde merkezi velâyet ve bunu temsil eden krallar, yine bu devirde yavaş yavaş kuvvet alarak yerli velâyete üst olmuş, ve bugünkü millî vahdetleri hazırlamışlar, nihayet önceden kaybettikleri itibarlarını tekra: elde etmekle halk arasında mücadelelere son vermişler ve böylece aşayişin korunmasını ancak en sonraları mümkün kılabilmişlerdir.

Ortaçağ cemiyetinin iktisat rejimini tetkik etmek için en ufak birlikten, sayısız derebeyliklerinin herhangi birinden başlamak lâzımdır. Böyle bir dirlikte toprakların taksimine göz gezdirecek olursak hatırı-mıza hemen eski şekiller gelir: Burada da tarla ve bağ gibi tarımlı bir

1) Duguit: Anılan tercümeler: H. Fakültesi mecmuası; sayı 18, s. 753.

kısımla bir otlak, bir de baltalık vardır. Ortada, konağın (şatonun) etrafında pek büyük bir hisse derebeyine ait olup adamları tarafından angarya suretiyle ekilir. Bunun ötesinde eskidenberi toprağa babadan oğula bağlı kalan çiftçilerce işletilen küçük büyük tarlalar, mansuslar vardır. Ancak bunlardan bir çoğu kulun, "servile" diye anılıp zilyedlerinin beye borçlu oldukları vergi gelir ve angarya miktarınca başı boş — ingenu — denen öbürlerinden ayırdır.

İlkin başıboş tarlaların malikânenin asıl ahali tarafından, kulunkilerin de kızan ve sığıntılarca ekilip biçildikleri tahmin edilebilir. Fakat on ve onbirinci yüz yıllarda kul topraklarında çalışan serbest adamlar çoktur. Böylece bunlar, ikinci kısım reñberlere hakikî serflere benzetilmiş ve aynı hükümlere tâbi sayılmışlardı. Zaten evvelkilere eskidenberi "servus glebae" denirdi. Fakat öbürlerinin de toprağa bağlı bulunmaları onikinci asırda bu kayıttan kurtulma cereyanının her iki kısım hakkında doğru görülmesi ve yavaş yavaş son kelimenin düşmesine sebep olmuştur. Nihayet gelir miktarının ferde değil araziye göre tarh edilmesi bu adamlarla, yani colonus torunları ile (serf de corps) denilen öbürlerinin karışmasına varmıştır<sup>1</sup>. Muhakak olan bir şey varsa bu sürenin sonlarında bu iki zümrenin artık villains adında bir tek sınıfa dönmüş olduklarıdır. Zaten bu hal, gittikçe malî vaziyete ait bir istilâha dönmüş olan kelimedede de görülür.

Başıboş topraklarda çalışan serbest adamlar ise, serbest mütesarrıf "franc-tenancier" olarak kalmışlardır. Yalnız bazı kuvvetli derebeyleri, oradaki müratebe vesilesi ile, bir çok küçük ağaların biatını kabul ettiklerinden, öz kendi kızanları yerine bunları müşavir almışlardır. Fakat dirlik sahiplerinin ekserisi, bu kabil metbuları olmadığından asıl örnekten ayrılmamış, yani serbest mütesarrıfların yerli idarede rey sahibi olduklarını tanımışlardır. Bu hali Maine şu cümlelerle tasvir etmiştir: [Bey-lord hüküm ettiği yerde kral-rex gibidir. Serbest mütesarrıflar-villains asıl halk kitlesini temsil eder; bunları naltında hakikî serfler kul-lar... vardır. Dirlik divânı (baron-court) eski köy meclisidir: Şimdi burada adaletin tevzi edilmesi başka işlerden daha mühimdir, fakat halâ bunlar, beyin başkanlığında, serbest mütesarrıfların iştirakile müşavere edilmektedir... hazır olan başka mütesarrıflar... belli bir yer ve reye sahip değillerdir.]<sup>1</sup>.

Bu cemiyetin içinde mülkiyet telâkkilerinin hiç olmazsa toprak

1) Lacombe, anılan eser, sah. 228-231 ve 302. Halbuki ilkin vaziyeti değişmez, yeni şartlar ancak ikincilere yükletilebilirdi.

hakkında müşterek şekile az çok yakın olacağını kestirmek mümkündür. Zaten mütesarrıfların kendilerini derebeyile ortak saymaları ve bilhassa orman ve baltalıklarda bu fikirlerini kabul ettirmeleri dikate değer. Bizde dirliklerin *mirî* yani cumhur mülkü sayılması da ayrıca mânalı bir delilimizdir. Beylerle ahali arasında kavga çıktığı halde müracaat edilen üçleme — *Triage* veya *tierçage* — usulü de adeta bir kismet idi<sup>2</sup>. İlkin bizde metruk araziye mukabil sayılan baltalıklara tatbik edilen bu sulde bey üçtebir, ahali de üçte iki alırlardı.

Fakat bundan toprakta yalnız halk ile senyörlerin hakkı olduğu neticesi çıkarılmamalıdır: Bu devre ait hâs bir hüküm olmak üzere matbular silsilesinde yeri olan her biri, bu toprakta bir *jus eminens*”, bir *hakki âli* sahibidir. Bu devrin mülkiyet nehici topraktan istifade salâhiyeti mülkiyet hakkından ziyade ferdi haklar sayesinde tahakkuk etmektedir bile halka düşen payda eskisi gibi müşterek tasarruf ettiği gibi, beyin hissesinde dahi büyüklerinin hakları gene kalırdı. Fakat bunlar devirin hukukçularının tâbirince bir *dominium directum*’dan, bir rakabei sırfadan ibarettir. Asıl mülkü tasarruf - *dominium utile* orada oturanlarla beye, ağaya aittir. Onun için daha ziyade nazariyede kalan bu kayıddan tecerrüt ederek denilebilir ki, ortaçağda dirlik arazisi ile ona mülhak otlaklarla baltalıklar ve hatta *arazi mevât* bey ile oturanların müşterek ve taksim edilmedik bir malları hükmünde idi.

Hele tanımlı olmayan arazi, her ne nam ile olursa olsun şâyi bir surette tasarruf edilmekte idi. Hatta mahsuller biçildikten sonra tarlalarda kalan otlar bütün köyde bulunan hayvanlara yemlik olur, onların gıdasına tahsis edilir, ve böylece “*dinlenen*” toprak da yine müşterek bir intifa’a tabi kalırdı. Bu salâhiyete Fransa’da *vaine Patufe* ve Almanya’da *Weiderecht* denirdi. Yalnız derebeyinin ormanlar ile arazi mevâtan faydalanma hakkı, herhangi birinden fazla olup bazı imtiyazlar sırf kendisine aitti: Bu kabilden olarak *avlanma* hakkı ile *ihyaya* izin verme hakkını zikredebiliriz.

Tanımlı topraklarda, derebeyinin, kendisine ait olan şahsi hissesi de istisna edilmeden, miras usulü ile ferd tasarrufu cârî idi. Dirliklerin en büyük kısmında başıboş yahut kulun olsun bütün tarlalarla, bağ, bostan ve bahçeler babadan oğula vasiyet edenden ondan faydalanana geçiyor, türece zilyetlerinden alınamıyordu. Evlerin arsalan da çok defa aynı hükümlere tâbi idi. Hattâ köylerde bile kendiliğinden bir müeccele getirmezlerdi; ancak kasabalarda bazı kere derebeyinden yahut bir manastırdan faiz ile alınıp üzerine ev yapılan yerler vardı ki, bu takdirde

de arsalar elden ele geçerdi<sup>1</sup>. Otlak ve baltalıklardan istifade hakkı da, tanımlı kısımdaki hisse nispetinde olmakla bu halden tesir görüyor, işbu hisse ile birlikte elden ele ferağ olunabiliyordu.

Fakat bütün manzümeye bir ömüre bağlı kalmak şaibesi vardı. Her biatta vasalın zilyet bulunduğu yerler onama fevki süzeren tarafından ömür müddetince temin olunurdu. Daha sonraları meşhur teffiz nazariyesinin istinad ettiği bu usul, o zamanın mülkiyet nehicine çok tesir etti.

Her ne kadar bunun neticeleri meselâ merasimde bunların biat eden ve zürriyetine verildikleri tasrih edilip değiştirilebilirdi; fakat bu formülü kendi rızası ile kullanmayı pek istemiyen bey, gerek eski beneficium şeklinin ve gerek ruhani dirliklerin kurallarına da bağlı idi. Kilise ve manastırların vakıflarında ömüre bağlı akitler yapmak usulü de yayıldı. Müşterek mülkiyet hükümlerinin nispeten daha göze çarptığı cermen markında, ilkin o yıllık bir süresi olan hisselerin zilyetliği yavaş yavaş bir ömürlük olmaya başladı.

Ortaçağda her yerde hükümlerini anlattığımız dirlik-fief ile *mülk-alieu* yahut *alodium* arasında bir fark gözetilmekte idi. Bu son kelimenin neşetinden de anlaşılacağına göre — allod, mülk tamamlığı veya bütünlüğü demektir — Dominiomun asıl vârisi ve bir zaman bizde bulunan memlûk arazinin öz karşılığı bu sıfatça anılmış olan topraktır. Bu şeklin bulunması, ve dirlik ile zıd olması da yukarıda söylenenlere kuvvet verir. Bununla beraber o asırlarda yaşayanların hukuk telâkkilerine göre hükümdarın hakkı burada bile mevcuttur. Zaten krallarla beylerin hizmetinde bulunan kanuncular bu nevi malları gittikçe azaltmaya ve dirlikleri de mülk saymaya meyil ettiler. Önceleri oldukça mühim bir ye-kûn tutan allodlar sonraları, ancak bir kaç yerde pek istisnai vaziyetler olarak kalabilmişlerdir.

Böylece fert mülkiyeti, Roma devletinin inkirazından son zamanlara kadar ancak pek dar bir sahada kalmıştır. İlkin villa şekli yayılarak her tarafı kapladığı gibi sonradan dirlikler bütün mevcut araziye belli bir sisteme, bir manzumeye bağlamış serbest malikânelere *francs alleulere* yer bırakmamıştır. Onaltıncı asırda şöhret bulan *metbusuz toprak olmaz* kuralı da son istinaları doğrudan doğruya krala bağlı saymak-

1) İngilterede bu tasarruf şekli — on lease — halâ bulunur.

2) İşbu kural vecize şeklinde Loisel'in Instutes Coutumières isimli eserinde mevcuttur. (Tabı ve temsili 1607 senesindedir).

la feodal manzumeye son şeklini vermiştir<sup>2</sup>. Bu usülde ise mülkiyet mürekebesi Tarburihin güzel tabiri veçhile (*hukukî vahdet*) ten mahrumdur; yani sıfatları bir tek sahibin elinde toplanacağına bir çok haklılar arasında taksim edilmiştir<sup>1</sup>. Belki içtimaî bağların bu çokluğu hukukçulara muğlak görünüp hoşlarına gitmez. Fakat her halde bu durum, ummun vazifelerini daha canlı bir şekilde tecelli ettirmek gibi bir rüçhana haizdi.

Fakat mülkiyetin bu şekili çok devam etmedi. Hakikatte nehic, yerli velâyete istinad ediyordu. Halbuki bir taraftan Roma nazariyelerinin yeniden canlanması velâyeti âmmenin, İmperiumun meşru olarak ancak merkez başkanlarına ait olduğu bütün münevverlerce tasdik ediliyor, kesin görülüyordu, ve diğer cihetten san'atla ticaretin başlı başına birer meslek olarak yer alması, beylerle kızanlar arasındaki bağların gevşemesine yol açıyordu. Böylece dirlik manzumesinin fertleri birbirile olduğu kadar dışarı ile de bağlaşıklık bulunmaya başlıyordu. Bu şartlar içinde merkezî velâyet biraz kuvvet bulunca bir fertçilik akını yeni baştan belirdi, tekâmülün doğruluğunu değiştiriverdi.

Bu gidiş ferağ meselesinde kolayca takip olunabilir. Tasarruf hisselerinin önceden beri satılabildiklerini görüyoruz. Keza tarla ile birlikte, baltalıkta yahut otlaktaki kullanma hakkı da tedavül ediyordu. Arazinin bu suretle başkasına geçmesi yavaş yavaş halkı her türlü menafi'i emiriyenin bedel mukabilinde devir edilmesine alıştırdı. Zaten bunların vergi şekli pek bellidir. Büyük bir kesimi *carnaticum* ve *hoslicitium*-savaş teklifi, başka bir kesimi-census *capitalis*-baş vergisi yani asıl haraç olarak alınır. Bir de yol parası *Rotaticum* vardır. Bu menfaatler dirlik sahibine verilen yıllık geliler, toprakla beraber elden ele geçerdi, hattâ asıl beyliğin bile böylece ferağ edilmesi kabil olurdu.

İşte bu gibi durumların çoğalmasi ziyadesile göze çarpmakla yeni bir takım telâkkilerin belirmesine yardım etti. Asıl dirlik sahipliği de dışarıda kalmamak üzere elden ele tedâvül eden bu menfaatler şahsın kendisine mahsus bir gelir kaynağı gibi farzedilmiye başlandı ve toprak rantı mahiyetinde sayıldı. Merkez idaresi kuvvetleştikçe derebeyleri kendilerine verilmiş olan vazifelerini görmekte tekâşül ederek çiftçilerinin çalışmasıyla geçinen bir mal sahibi zümresi vaziyetini aldılar. Öbür yan-

2) Meselâ 1252 de Isabelle de Meix-Lecelun ile Thiband de Champagne arasında yapılan bir alışverişte silânın çocuklarının yarısı satıyor, yani verdikleri tekliflerin yarısı karşı tarafça terk ediliyordu; bu gibi akitler o zaman sık sık görülür.

dan devir salâhiyeti de daha ziyade bunlarda görülmekte idi, diğer mütesarrıflar paylarını aynı birlikte oturan birine satabildikleri halde beyler için böyle bir kayıt yoktu.

Nihayet biatte bulunan teslim ve tesellüm alıp verme muamelesinde bir mukavele fikri de Roma nazariyeleriyle meşbu olan hukukçularca feodal münasebetlerin başlangıcına teşmil edildi. Halbuki bütün bu söylenenleri toplam olarak özetlemek için diyebiliriz ki, *tarih boyunca hiç bir zaman ve hiç bir yerde*, hatta nazariyesi gitgide büsbütün, ferdi bir şekil alan Romalılar çağında bile *mülkiyet manzumesi ve nehici'usus ve abosus yetkisini mutlak surette ferde bağışlamıştır*. İstenildiği halde bu süre ortaçağ başlangıcına değin Romada ve bu devrin sonlarına kadar bütün Avrupada takip edilebilir.

Böylece metbu, toprağın asıl ve hakikî sahibi, fertler de bir teffiz ile bundan faydalanma hakkını kullanan irtifak hakkı sahipleri sayılmış; yani yanlış bir düşünce onaltıncı asırdan beri alıp yürüdü hem tarihçe doğru olmayan bir hüküm galebe etti, hem de pek önemli neticeler doğurdu<sup>1</sup>. Yani derebeyleri toprağa resmen ve hukuken malik addolundular. Yalnız nazari bir kayıt olarak bütün ülke üzerinde hükümdarın — direçte denilen — yüce hakkı kaldı. Yoksa zemine hemen büsbütün fert mülkiyeti hükümleri tatbik edilerek daha esaslı bir tahavvül için temkinî görülmek lâzım gelen bir vaziyet meydana geldi.

## MENKULLER, İŞ VE TEPKİ

Menkûller arasında paranın öneminin artması, artık kesin olarak belli bir hale girmiştir. Cermen istilâsını tâkip eden muvakkat bir küsuf-tan sonra para tekrar eski kadrini bulmuş ve hattâ arttırmıştır. Derebeyleri arasında sürekli muharebelerin kesilmesi Bizans İmparatorluğunun sukutu ve Amerikanın keşif olunması, o vakite kadar Hanse şehirleriyle Akdeniz sahillerine maksûr kalan ticaretin başka memleketlerde inkişaf etmesine sebep olarak paranın tedavülünü arttırmıştır. Bu gibi âmillerin tesiri altında paranın aldığı büyük önem derecesini bir cümlede hülâsa etmek için bu inkişafın XVI. asırda merkantilizmin çıkmasına sebep olduğunu söylemek yeter.

Artık bu sefer kullar, cemiyetteki eski yerlerinde tutunamıyorlar, iş bölümündeki eski ehemmiyetlerini gittikçe hür adamlara, lonca-Corpo-

1) Cermen ağalarınca kızanlara verilen yerler bile mülk olarak verilmemiş olmakla bu görüş büsbütün yanlıştır.

ration şeklinde tertip olunan esnaf zümrelerine terk ediyorlardı. Yalnız ziraatte serflik belki bir müddet daha bu âdetleri sürdürmüştür. Fakat serfin üzerinde efendisinin hakkı, hiç mülkiyete benzemezdi; serfin ekseriya, toprak satışı akitlerinde söyleyene muzaf olması bu sözlerin yanlışlığına delil değildir.

Bugün bile bir fabrikada yahut bir çiftlikte çalışan gündelikçileri patronlar şahsa izafet ediyorlar. İşte "serflerim" tabirinin bu mânada kullanıldığı beraberce aynı akıtlarda "hürlerim" denilmesiyle de" bellidir.

İlkin Dominium'un en mümeyyiz olan ifna vashı, ikinci olarak satışta zatı teslim etmek muamelesi, nihayet mülkiyetin her yerde icabettiği "müt'a" yani yatakta kullanabilmek, artık ortadan kalkmışlardı. Tutsakları yâni harb esirlerini kuletmek âdeti, ortaçağda — kısmen her hristiyana teşmil edilen kardeşlik fikrinin tesiri ile — şiddetini kaybetmiş ve XVII asırda Loisel, Fransa'dan bahsederek "bu krallıkta herkes hürdür" kuralını koyabilmiştir. Hattâ eskiden kalma köleler bile gitgide serflere benzetildiler ve böylece onbeşinci asırdan beri batı Avrupada kulluk, bir müessesese halinde hukukî mânasyile görülmez oldu.

Amerikanın keşfedilmesinden sonra yeni müstemlekelerin imânı vesilesi ile tekrar zuhur eden, bu defa zenci, siyahlara tatbik olunan kölelik bir zamanlar Avrupaya bile sirayet edecek kadar genişledikten sonra büsbütün lağvedilmiştir. Bu son dirilme zarfında müessesenin tarihsal bir duruma bürünmesine de dikkat etmelidir. Fransa, İspanya, Burbonları, Habsburglarla Portekiz Kralları ve hattâ zamanın papaları bile zencilerin kul yapılmasına ziraat icaplarını bahane göstermişlerdir. Ancak bir "Las Casas" veya bir XVI. Gregorius bu genel akıma karşı koymak cesaretini göstermişlerdir.

1716 - 1762 kararnameleri arasında Fransa'da köle alım satımı muamelesi bile olmuştur. İşte bu yeni kulluk müessesesinin lağvında İngilterenin hizmeti dokunmuştur. Zaten Fransız müessesesin meclisi, 1791 de Loiselin yukarıda zikredilen kuralınığ kanun olarak kabul etmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinin kulluğun ortadan kaldırılması için girişmiş olduğu büyük cidal ise herkesin malûmudur. Fakat XIX. asırda değin köle mülkiyeti yerine, serflerin ve hattâ hür çiftçilerin beylere verdikleri menafi, mala benzetilip elden ele geçmiştir. Yukarıda gayrimenküllerde mühimliğini gördüğümüz bu hal borçları, toprakla paradan sonra en ehemmiyetli bir servet yaptı, ve mübadelede bugünkü yerlerini

hazırlamıştır. İşte poliçelerin, çeklerin ve hisse senetlerinin iktisat faaliyetinde büyük bir yer almaları, borçların bu tedavül kabiliyetinden doğmadır, daha doğrusu bu fikrin ticarete tatbikidir.

Öbür menkuller hakkında söyleyecek çok bir şey yoktur; hepsi az çok yuva kullanılmasına ve tam fert mülkiyetine girmiştir. Bunların en önemlileri mahsuller ve aletleridir. Artık mallar piyasa için istihsal edildiklerinden bu kısımlarda da fert benmsemesi, hattâ diğerlerinden daha mutlak şekilde cereyan eder. Hayvanlar ise halâ sosyal servetin önemli bir kısmıdır. Lâkin ilk önceleri buldukları yerden artık sukut etmişlerdir. Mülkiyetleri tamamile ferdileşmiş olan koyun ve keçileri gütmek için her köyün beraberce tuttıkları bir veya birkaç adamı bulunur; böylece iş bölümü çobanlığı da hususî bir meslek haline koymuştur.

Bu devirde sosyal iş bölümünün en güzel tecellisi, bilhassa piyasa merkezi olan şehirlerde göze çarpar. Onikinci ve onüçüncü asırlarda loncalara mensub olan tüccar ve esnaf kasabaları, zorla ve yahut para vermekle beylerin elinden kurtarmışlar ve kuvvetlice kurulmuş bir yerli idare tesis etmişlerdir.

Böylece siyasî bir önem alan meslek zümreleri de, ilkin sırf iş bölümü üzerine kurulan iktisat teşekkülleri, mütekabil muavenet cemiyetleri idi; hatta bunlara girip girmemesi ferdin büsbütün elinde idi. Bununla beraber kasabaların idaresini ele aldıktan sonra işbu toplulukların çoğu, kendi mintakalarında bir san'at veya ticaret yapacak olanlar için girilmesi mecburî sayılan bir takım teşkilât oldu. Zaten feodal muhitin tesiri, o vaktin kurullarında yeri bulunan bu müesseseleri, resmî bir tefize dayanan imtiyazlı zümreler haline koydu ve yavaş yavaş bunlara hasrî-exclusif bir özlük verdi.

Hasılı "Paul-Boncour" un dediği gibi kasabanın siyasî muhtariyeti, belediyeyi doğurdu. Lonca bu teşkilâtın ekonomik âleti olmuştur<sup>1</sup>. Bununla beraber merkezi velâyetin sarih olarak müdahale etmediği — işe karışmadığı — müddetçe loncaların salâhiyetleri sırf beledi olarak kalmıştır. Yalnız ortaçağın sonlarında emniyet ve âsâyîşin artması ticaretle sana'atın gelişmesini neticelendirdiğinden servet ve kuvvetleri birkaç misli artmıştır. İşte bu sıralarda hükümdarlar bu kuvvetleri kendilerine bağlamak ve böylece güttükleri merkezleştirme hareketini idarede olduğu gibi, iktisatte de tatbik etmek istediler. Bir taraftan ticaret münasebetlerinin artık yerli safhayı aşmış olması ve öteki taraftan zen-

1) Le fédéralisme économique, sah. 132-133.

gin bir azlığın meslek zümrelerini, miras usulü ile, idare etmesi bu hususta hükümet adamlarına yardım etmiş ve sonunda, onaltıncı ve onyedinci asırlarda, merkantilistler loncalar için tatbik edilen nizamlarla kuralları toplayıp meslekî zümrelere ulusal bir şekil vermişlerdir.

Böylece resmî surette tasdik olunan meslek birlikleri karşısında başka bir sınıf gibi görülen işçiler de sırf kendi menfaatlerini temsil eden ayrı bir teşkilât kurmuşlardır. Yalnız bu birlikler ilk öncelerden beri mücadele fikirleriyle dolu bulduklarından, şehirlerin yönetimini ellerinde tutan rakip kurumlarca ve dışarıda esnaflarla tüccarların müttelikleri olan hükümdarlarca sıkıcı bir takım tedbirlere maruz kaldılar. Buna bakarak sırf işçi kurumlarının gizli birer komiteye döndüklerini, son zamanlara kadar da bu şekillerini bir özlük olarak kaybetmediklerini söyleyebiliriz<sup>1</sup>.

Feodal münasebetlerin tesiri, geçen asıra kadar bütün Avrupa miras hükümlerinde görülür. İsveç ile İngilterede bu tesirin izleri halâ sezilir. Umumî surette denebilir ki bu devide tatbik yeri dolayısı ile genişleyen miras fikri, hak sahiplerinin çokluğunca daraldı. İlk önce kadınlarla kan hısımları — hele ana tarafı — hakkında Romanın son zamanlarında göze çarpan tekâmül, dirlik teşkilâtının askeri mahiyeti karşısında geriledi. Bey soyundan olan kızların toprağa varis olmamaları, hattâ çeyiz aldıkları halde kalanlardan hiç bir şey isteyemeyecekleri gibi hükümler işte bundan ileri gelmiştir.

İtalya ve Fransa cenubu gibi Roma hukukunun tesirinde kalan memleketlerde bile her evlenen kıza, mirastan vaz geçtiği hakkında yemin verdirilirdi!

Bununla beraber, sekizinci ve dokuzuncu asırlardan beri bir çok yerde vasiyet yolu ile yahut erkek mirasçı yoksa malların kadınlara da geçmesi kabul edilirdi; bazen de kendilerine erkeklerden az bir hisse verildi. Öbür kızlar, — yâni bey soyundan olmıyanlar — çok yerde malı erkeklerle beraberce, müsavi surette paylaşırlardı. İşte bu fark, zikri geçen kaydın kaynağını güzelce göstermektedir.

Yine aynı sebeplerin tesirinde “büyüklük” hakkı da yeniden canlandı. Bu nokta, bizim için çok manalıdır. Her bir dirliğin bölünemeyen bir bütünlük olduğunu gösterir bulunması, kuvvetli bir kozumuz olur. Bu da İngilterede küçük kardeşleri mirastan büsbütün düşürmeye kadar

1) Paul Boncour, bu tekamülü pek güzel anlatmıştır. (Anılan eser, sah. 139-170.)

varırdı. Almanya ve Fransanın bir çok yerlerinde büyük oğlun mirastan aldığı hissennin diğerlerine nispetle mühim bir fazlası vardı. Zaten bu da, devamlı bir türe değildi, aynı sebepler bazı yerlerde en küçük oğulun öbürlerini mirastan düşürmesini veya makamca büyük olanın varisler içinden dirliğe geçecek olanı seçebilmesini icâbetmişti<sup>1</sup>. Fakat bütün bu hükümler bey soyundan gelenler içindi. Tüccarların, esnaf ile avamdan olanların bıraktıkları, kardeşler arasında müsavi paylara bölünüp taksim edilirdi.

Miras fikrinin anlamı, tatbik yerinden dolayı yine bu devirde genişlemiştir. Roma devletinin sonlarına doğru bu hususta beliren tekamül ortaçağda devam edegelmiştir. Yeni bir hukukî vaziyet, yeni bir irtifak hakkı zuhur etti mi derhal mirâsla kalabileceği fikri, buna da teşmil ediliyor ve böylece, yalnız borçlar veya sıfatları değil, memuriyet hatta san'atlar bile verasete tâbi tutuluyordu. Hükümdarların ülkeleri üzerinde haiz oldukları ve o vakit ki telâkkilere göre saltanatlarının, hâkimiyetlerinin temelini teşkil eden dominium Directom - ka'anlık - bile, kendilerine mirâs ile geçmiş farzedilir, ve devlet malları da verâset kurallarından müstesna addolunmazlardı.

Kişinin öldükten sonra ki, tasarruflarının eski önemi kalmamıştır. Her ne kadar bazı yerlerde vasiyet, muayyen bir maksat için — meselâ bir büyük hakkı tesis etmek için — geniş bir tarzda tatbik edilmişse de Roma cemiyetinde aldığı önem yeni baştan hiç kazanamamıştır. Devamlı surette kullanıldığı memleketlerde bile, mirâsa pek mühim bir tesiri olamamıştır. Esasen buralarda bile vasiyet, varis sayısına göre malın yarısında yahut üçte ikisinde, bazan da birinde muteberdir. Bu kayıtlarda hiç olmazsa konulduklarında, vasiyet yolunun pek gözde olmadığını ispat ederler.

Bütün bu tahditler intikal hükümlerine doğrudan doğruya bir zarar vermezler; veraset kurallarına asıl önemli rahne açan hüküm ecnebîlerin bıraktıklarına beylerin el koymaları demek olan "harbî hakkı" droit d'aubaine'dir. O zamanlar bizde kullanılan harbî tabiri tam "aubain" mukabilidir. Son asıra kadar Avrupanın her yerinde görülen bu türünün en yayılmış şekli memlekette doğmuş evlâdı bulunmayan bir ecnebiye hazinenin — tamamı veya muayyen bir kısmı ile — varis olması ve harbînin yerlilerin mirâsından mahrum kalması idi. Hattâ bir çok yerde harbînin vasiyeti de muteber değildi<sup>2</sup>.

1) Maine, Dissertation, sah. 349-350; Viollot Histoire du Droit Civil, sah. 895 ve 900.

2) Bir çok muahedeler bu âdetin cereyanını tahdit etmiş, bir "müstemin"

Başka bir kayıta yerli kızanların malları hakkında cari idi. Ekseri yerlerde bey, dirliğinde bir tarlaya tasarruf eden şahsın ölümünde bıraktığı mallardan dilediği bir şeyi, kendi hissesi olmak üzere alıkoyabilirdi.

İngilterenin kuzey çayırlarında "copyhold" mütesarrıfları bu türeye hâla bağlıdır. Buralarda beyin hissesine "heriot" derler<sup>1</sup>. Asıl dikkat edilecek nokta, bu takyitlerde bile mirâs anlamının temeline dokunulmadığıdır. Bütün bu hükümler, şu veya bu varis yerine hükümdarı yahut derebeyini, yine varis olarak ikame ediyordu.

Derebeyliğinin, sebepleriyle neticelerini biraz evvel toplam olarak gözden geçirdiğimiz tekâmülü, feodal münasebetlerde hiç inkâr olunamayacak bir gedik açtı. Müratebe pek değişmedi, beyler, serbest kasabalar, loncalar ve serfler yine kaldı. Fakat hem iktisat hem idare muhtariyeti bulunan kasabalardan başka her yerde merkez velâyeti yerli yönetime büsbütün üstün geldi. Başta kral ve müşavirleri olmak üzere temerküz cereyanını tutanlar, yerli kuvvetlerin dağılmasına var kuvvetleriyle yardım ettiler. En büyük beyler arasında pek artan döğüşlerin önüne geçmek için, bunları yasak edip işbu kanunun herkesçe dinlenilmesini halktan beklediler. Ondaki çok iyilik görüp beylerine karşı gelmeği göze alabilecek derecede gelişmiş, kuvvet almış olan dirlikleri bu yolda kolladılar ve böylece himaye ettiler.

Diğer taraftan menafiî emiriyenin sık sık devir edilmesi, teffiz nazariyesinin gittikçe artan bir önem alması beylerin idare vazifelerini görmekteki gevşeklikleri halk ile hükümdenler arasında bir soğukluk husule getirdi.

Nihayet toprağın mülkiyetini beylere bahşeden nazari inkilâp taraftan fikirler öteden beri böyle bir gelişmeye hazır olduğundan —derpratikte tecelli etti. Zaten o zamanın hukuk bilginleri beyliği "*mülkiyet gibi tasarruf olunan velâyet*" diye tarif ediyorlardı. Bu telâkkiye göre Roma mülkiyet nazariyesinde görülen mutlaklık fikri her beylikte ve hatta müratebenin başında olan krallıkta bile vardı. Miras kuralları, bey yahut kral lehine mirî mallar hakkında olduğu gibi velâyeti âmme hakkında da cereyan eder sayılırdı. Düguıt, feodal saltanatın bu sıfatını kendine hâs bir kuvvetle ifade ve tıpkı malik (sahip) gibi kral da velâyetini

sınıfı kurmuştur. Meselâ Fransa ile Felemenk arasında 1773 muahedesi; Viollet, Histoire du Droit Civil, sah. 408 ve 413.

1) Maine, William Pitt'in meşhur pırlantası heriot olarak zapt edilmeğe az kaldı. Disseitation, sah. 415.

bir kısım yahut tamamı için ferağ eder, paylara böler ve bir başkasına ölümünden sonra miras ile bırakır.” diyor<sup>2</sup>.

İşte bu mutlaklık fikri, mülkiyetin kesin olarak beylere geçmesiyle yeni bir kuvvet aldı ve dirlik sahipleri hususî gelirleri saydıkları bunu arttırmak için rençberlere ağır şartlar yükletti böylece artan ödenekleri vermeleri maksadı ile herkesi tazyik etmeğe başladılar. Rençberler ve kıranlar ise, yavaş yavaş üzerlerine zorla getirilmiş yabancı bir sınıf gibi görmeğe alıştıkları beylerin, safî hasılatın tamamını kendilerine alıkoymalarını çekemez oldular. Böylece kral ve memurlarını, onları bu tecavüzlere karşı koruyabilecek en tabii birer kollayıcı gibi görmeğe başladılar.

Bu muhtelif akımların birleşmesinden, asıl merkezdeki başlar faydalanıp kuvvetli bir temerküz usûlü kurabildiler. İşte bunun neticesinde merkezî ve siyasî velâyet iktisat yaşama tarzına karşarak bütün inceliklerini intizam altına aldı. Bundan asıl fayda gören, loncalar esnafları, ve hele san'at ve ticaret yapanların ele başları bulunan küçük bir sermayeci zümresi oluyordu.

Doğrusu bunlar her ne kadar hükûmetin işlerine karıştığından şikâyet ediyorlarsaydı, bundan ileri gelen kâr da yalnız kendilerine ait idi. Belki bir azı vergi ile hükûmete geri dönerdi fakat başlıca istifade edenler yine onlardı.

Bu suretle bir taraftan teffiz nazariyesi dirlik sahiplerine hâkim buldukları toprağın mülkiyetini verirken, öbür taraftan menkûl servetler bir kısım halkın inhisarına geçiyor idi ve sosyal mevkilerin mirasla geçmeğe meyli, derebeylerinin karşısında sermayedar bir esnaf sınıfının da belirmesine sebep oldu. Rençberlerle işçi halk kitlesi de umduklarının böylece boşa çıktığını görünce kurtuluş yolunu mevcûd nehcin yok edilmesinde aradılar ve mütefekkirler arasında bu hareketin idaresini üstüne alacak olan adamlar bulunca, büyük bir sarsıntı bir vakit Avrupanın barbarlığa dönmesine mâni olmuş olan manzumeyi, önceden bir memlekette, sonra tepki yolu ile öbürlerinde silip süpürdü.

\*  
\*\*

İşte bu devrime tesir eden ve Avrupada o zamanki sosyal muhiti

2) Les transformations du Droit Public, Sahife 5. Aslen Leyseaunun olan yukarıdaki tarifi de aynı eserden çıkardık. Fransızcası gayet vecizdir: “La seigneurie, en sa générale signification est définie: Puissance en propriété”.

değiştirecek olan kuvvetleri hülâsa ederek gözden geçirelim: Otuz sene muharebesinden sonra batı felsefesinde insanın siyasi ve ahlâkî hürriyeti için kuvvetli bir akın başlamıştı. Sosyal müratebe hakkındaki fikirler her yerde sarsıntıya uğramış ve tabiatte görülen umumî ahenk düşünenleri her yerde bu intizamı aramağa sevketmişti. Hukuku tabiiye mektebinin syasette yaptığı tesir fiziyokratlar tarafından iktisat sahasına tatbik edilmiş ve “laissez faire, laissez passer kuralı genel olarak, hürriyet fikrinin ekonomik şekilde ifadesi olmuştur. Bu suretle —iktisatta— ahengin, her tarafta kıymetlerin en fazlasını istihsale yeteceği kanaati yayılmıştır.

Onsekizinci asrın başlıca müfekkiri, “insan nefsinin yüce hay-siyetinden dolayı” ferdin, mülkiyet hakkını haiz olduğunu tasdik edince, tekâmül, Romadaki mutlak mülkiyetin yeni baştan dirilmesine vardı. Bir ihtimale göre ticaretin inkişafından da tesir gören bu telâkki, toprağın sahipleri sayılan derebeylerinin vaziyetini kuvvetlendirdiği gibi köylülerle toprağın münasebetlerini de bir akit gibi gösterdi. Bütün bu sebepler birleşince bu devirde bir taraftan müştereklerin istifade hakları, sahibin hürriyetini tahdid ve hatta selbenden kayıtlar sayılıyor ve diğer taraftan rençberlerin “badan oğula” ekip biçtikleri topraklarda menafii emiriye tasarrufa aykırı görülüp bunlardan vazgeçilmesi temenni ediliyordu. Keza ticarete rekabetin serbest olması, narhların ve lonca tahditlerinin kaldırılması hep yazanlar tarafından terviç olunuyordu.

Halbuki zamanın mülkiyet nehicinin özlüğü, bu saydığımız isteklerin büsbütün aksine idi. Ticaret ve sanayi sahasında loncalar gittikçe hasrî bir mahiyet alıyor, belli bir sınır içinde muayyen bir işi görebilmek için teffiz olunan bir imtiyaz iddia ediyorlardı. Böylece orada yalnız üyelerinin ticaret yapabileceğini yahut esnafılıkta bulunabileceğini söylüyor ve başkalarının işleyemeyeceklerini şart koşup sanattan menedilmeleri için ilâm alıyor, cebir kuvvetine müracaat ediyorlardı.

Tarım hakkında da kayıtlar az değildi; ondokuzuncu asrın başında Almanyada sahibi arzların — Grundshern — köylülerle münasebetleri ortaçağ dirliklerinin rejimi ile büyük bir fark göstermez. Ziraat siyaseti hakkında yazdığı eserde Filipoviç “Bazan ... köylüyü kovar yerine başka birini getirir” fakat sahibin “bir icra salâhiyeti bulunmadığı, yalnız bazı şartlarla muayyen rantlar alabileceği köylü malları da — Bauerngüter — vardı” diyor<sup>1</sup>.

1) Agn. Politik - Eugen von Phillipovitz. Sah.

İşte bu vaziyet karşısında — Lok, Smit ve Ruso gibi — devire tesir edenlerin hepsi, memnun olmayanlardan idi. Paul-Boncour'nun kuvvetli tabirine göre, “önlerinde buldukları sosyal ve iktisadî manzûme, ülkülerine zıddı gayelerine varabilmek için ... müesseseleri yıkmak.. lâzım idi. Tahrip lüzumu muhakkak olunca... vasıtaları kendi kendine belli oldu. Düşünen herkes az çok inkilâpçı oldu, ve yapacakları ytkıcı eser kendilerine bütün azametile göründü”<sup>1</sup>.

Bu sebeplerin bir araya gelmesinden ortaya çıkan hareketler başlıca dört büyük merkezde toplanıyordu. İlkin fert, kendini serbestçe inkişâf ettirmesi lâzım olduğu için her sahada muhtardır. Bu fikir her mezhepçe tasdik olunuyordu. Hattâ fizyokratlar bu noktanın merkez kudretini son derece takviye edecek bir halka zorla bile kabul ettirilmesinde ısrar ediyorlardı. Sonra istihsalin aradığı sermaye ve yolları, her türlü kayıttan azade olarak bulabilmesi hem alâkadarlar hem de önderlerce aranmakta idi. Vakıa istihsalin ilerlemesi ancak bu suretle mümkündü. Fakat bu halin cebir ile tekid edilmesi sermayeyi ellerinde tutan teşebbüs sahiplerinin mutlak tehakkümü demekti.

Üçüncü bir nokta iktisat rejiminde artık siklet merkezi ziraatten sanayie ve hattâ tedavül ifade eden ticarete geçmekle bu yeniliğin hukuk manzumesinde teyid edilerek idare edenlerin — hiç olmazsa bir kısmının değişmesine vardı. Böylece iktisatte tamam olan bir tekamül siyasî bir devrim doğurdu. Nihayet devletin bütün fertleri arasında kurulup yayılmış olan tesanüt bağının velâyette temerküzünün kesin olarak galebesi gibi sarahatla ifadesine ihtiyaç vardı. Zamanın düşünenleri genel olarak bunu hissediyorlar ve belki şuursuz bir tarzda tervic etmekte idiler.

Diğer taraftan ahalî mevcût idare usulünden memnun değildi. İlk makinelerin icad edilmesi ile başlayıp kışların şiddeti ve zaruret ile gitikçe artan bir buhranın zuhuru da buna yardım etti. Nihayet uzak batıda, Atlas Okyanusunun ötesinde hürriyetin ilk ışığı gibi görünen Amerika istiklâlinin parlaması da inkilâp akınlanna büyük bir kuvvet verdi. Beyoğullarının artık güzide bir sınıf teşkil etmemesi ve İzulenin tabirince “sahte ve yalancı” bir müratebeden ibâret olması<sup>2</sup>, hem iktisatte kudretin tüccarlara geçmiş bulunması yarın asırdan beri için için kaynaşan buhranın önüne geçmek hakkında her ihtimâli ortadan kaldırmıştı. İşte

1) Le fédéralisme économique. sah. 53.

2) Anılan eser sahife 21.

Fransada devrimin baş göstermesi bu şartlar içinde vukubuldu. ... ve seksen yıl sonra, ortaçağın iktisat nehici artık kat'î surette tarihe geçmişti<sup>1</sup>.

Menkullerden, mülkiyet üzere tasaruf olunan gayri menkullere geçecek olursak, burada da, aynı kuralların cereyan ettiğini görürüz. Fıkıhta, hükümleri en fazla tesbit edilen teşebbüs şekilleri şirket müdarebe ile müzaraa ve müsâkattır. Bu son akitler ise müdârebenin tanıma uydurulan birer şeklidir; burada da baş yani toprak bir tarafta, iş ise öbür cihette bulunmaktadır. Yalnız ikinci derecede istihsal âmili olan şeyler yani mütedâvil sermaye iki tarafa da ait olabilir. Aralarında temelli sayılabilecek bir fark da yoktur.

İşte mahiyetlerince bu kadar benzerlikleri olan müsâkat ile müzaraa, her şeyi tafsil etmeğe çok düşkün bulunan fakihlerce ayrı ayrı iki akit ad ve itibar edilmiş, hükümleri de birbirinden farklı olarak tedvin edilmiştir. Bahçıvan yahut çiftçinin lehine bir çok takyitleri canlı bir manzume halinde yaşatan bu hükümlerden bir çoğu, belki bu itibarla asrımızda bugün câri olan rejime pek muafık düşmez. Fakat İslâm şeriatında mesaiye çok itibar edilmiştir ve İslâm memleketlerinin hepsinde son zamanlara kadar tarım teşebbüslerinin en münteşir olan şekilleri, işbu hükümlere göre tanzim edilmişlerdi<sup>2</sup>.

Müzari aynı toprağı, ekseriya babadan oğula ziraat eder ve aslen orada oturur. Bu vasıfları gözönünde bulunduracak olursak bunun daha ziyade batıda gördüğümüz (colonus) lere benzer bir vaziyette bulduklarını tahakkuk eder. Dirlik yahut köy teşkilâtı bir çok yerlerde müzara'a namı altında gizlenmiş kalmıştır. Bugün Rumeli ve Anadolu çiftliklerinin çoğunda ırsî "yarıcı" bulunması da bu ciheti takviye eder. Buralarda latifundia mukabili olarak istimâl edilmesi çok varit bulunan, hususî tabirince *kulluk* olan çiftlikler, toplamın yüzde yirmisine varamazlar.

Gerçi akite müstenit müzara'a dahi mevcuttur ve hattâ bazı yerlerde sık görünür. Fakat türel müzara'a şekli çoktur ve daha fazla yayıl-

1) Avusturyada son feodal kalıntılar 1868 de lağvedildi; önce de 1848 ve 49 da bir kısmı kaldırılmıştı. Rusyada 1864 de, Prusyada 1816 da bu inkilâp tamam olmuştu. Bizde dirlik usulünü Sultan Mahmut 1837 de kaldırmıştı. Bir çok yerde olduğu gibi, burada da en geriye Avusturya kalmıştır.

2) Bunua bir tezahürünü de (İhyai mevat) hususunda müşahede edebiliriz. (Mecelle, madde 1249 ve 1272).

mıştır. Çünkü fert benimsemesinin kanunca tervic edildiği yerlerde pek eski kalıplar ve bhusus köy ile onun istihalesinden ileri gelen tâlî teşkilât, ekseriyetle müzara'a gibi bir namı müstear altında gizlenmektedir. İslâm memleketlerinde de böyle olduğunu bize gösterecek deliller eksik değildir. Hattâ ıktâ usulünde teffiz edilen büyücek çiftliklerde bile mütesarrıf rençberlerle fiilî bir iştirâk halinde bulunan resmî bir mütesarrıf olup türece alması bellî olan hissenin nisbetini de değiştirmek elinde değildir. Bu noktanın ise Mısır, Hindistan, Pâkistan ve Anadolu gibi iktisat rejimi başlıca ziraate istinâd eden yerlerde hususî bir önemi bulunduğu inkâr olunamaz.

Asıl mesai teşkilâtı ise, batıdaki gibi, doğuda da loncalarda bulunurdu. Hele bizde *baberatısultanî* teşekkül etmiş esnaf loncaları iktisat hayatında mühim bir rol oynamışlardır. Böylece adeta batının imtiyazlı esnaf ve tüccar zümrelerine benzeyen bir takım teşkilât meydana gelmiştir. Hattâ burada küçük esnafın, doğrudan doğruya daha eski şekillere merbut olan toplulukları halâ mevcuttur, fakat artık enkaz haline gelmişlerdir.

Tımar ve zeametlerin kaldırılmasına karar veren vezirler, o zamanki liberallik akımlarına uyarak ve onlarla meşbu olduklarından bu kabil zümreleri de, dirlik usulünün zarurî bir mürevvici sanmışlar ve onları, sarîh bir şekilde yasak etmemekle beraber, terkedilmiş ve mürakabesiz bir halde bırakmışlardır. Böylece, geçen asrın ilk senelerinde memleketimizde mevcut olan mükemmel bir meslek teşkilâtından hemen hiç bir eser kalmamıştır<sup>1</sup>.

Halbuki bir taraftan dirlik usulünün batı derebeyliklerine arada benzerlik kalmıyacak derecede fâik olması ve merkez velâyetinin bu yüzden kuvvetini muhafaza etmiş olması ve diğer yandan sermayenin istirbahta kullanılmasının şeriatça yasak edilmiş bulunması, bizde tüccar ve esnaf loncaları Avrupadaki siyasî ve idarî mevkilerini alamıyarak faaliyetlerini sırf iktisat sahasına hasreylemeleri sebep olmuştur. Bunların dirlik usulü ile hiç bir alâkaları olmayıp cidden hükûmetin himayesine

---

1) Nasıl kalsın ki, bugün belediye memurları, meslekî zümre ile esnaf loncası arasında bir umum ve husus farkı olduğunu bilmiyorlar ve otomobil şoförlerini — eskiden yapılan bir hatâyı tekrar ile — esnaftan sayıyorlar (Vakit Gazetesi No. 1058 ilân). Bu not yazılalı otuz yıldan fazla olmuştur. Gerçi arada biraz fark varsa da büyük bir şey değildir. Yeni şekiller geniş bir araştırma sahasıdır.

şayan müesseselerdi; zaten Avrupada bile loncaları daha ziyade feodal müratebeye dahil olmak itibariyle idarî ve siyasi bir mahiyet almışlardı.

İslâm şeriatında loncalar hakkında mufassal hükümler yoktur. Yalnız müçtehitler tarafından hırfet ve sanayi erbabının âdetlerine ve aralarında cereyan eden türelere çok itibar edilmiştir. Bu da bize gösteriyor ki, bu gibi meslek teşkilâtlarının iç tüzükleri, muhtelif İslâm devletlerinde, Avrupanın herhangi bir siyasi cemiyetinde olduğu gibi muteber ve yürürlükte (mamul-ünbih) idiler. Çünkü İslâmiyette her hüküm tedvin edilirken bununla alâkası olabileceklerin reyî ve fikri hiç olmazsa istişari bir tarzda yahutta türeye itibar etmekle alınır.

Herhalde Alman medeni kanununda bile lâıyıkı yollu tatbik edilemiyen bu keyfiyet, fıkıh hükümlerinin birçok hususlar noktasından bu kadar canlı kalarak sürüp gitmesini neticelendiren sebeplerin en önemlisidir. Zaten bütün doğuda, veliyyülemrin *caizde tasarruf yetkisi*, bu hususta resmen riayet ve itaat olunan hükümler tedvinine yarar surette istimal edilegelmiştir; hattâ ileride bile cemiyetin iktisat bünyesi için pek feyizli bir teşri, bir yaşama kaynağı olabilir.

Böylece teşri velâyetinin müdahalesi ile kurulmuş olan meslek teşkilâtı ve hele tüccar ile esnaf zümreleri her halde kuvvetli bir mürakebeye tâbi ve — fiilen — sanat icra edenler için intisap olunması mecburî bir takım kalıplardı. Bunlar teksif olunmuş küçük istihsal usulünün süregeldiği müddetçe ihtiyaca pek iyi yetip kâfi geldiler. Fakat büyük sanayi inkişaf ettiği vakit, yavaş yavaş iştirak ile taavüne doğru giden yeni teşebbüs şekillerine mukavemet edebilmeleri, ahvale göre islâh edilip iç ve dış tesanütlerinin kuvvetlenmesine bağlı kalmıştır. Bu da ancak siyasi velâyetin müdahalesiyle olurdu; işte zikrolunan vazife görülmekden başka bilâkis iş bölümü teşkilâtı eskisi kadar bile himaye görmedi; bunun sonunda, bir asır evvelki sanatlarımız mahvolarak yerine Avrupa ve Amerikadaki şekiller de tam bir surette iktibas edilemedi.

İşte İslâmiyette mülkiyet nehicine ait yaptığımız bu icmal de önceden beyan ettiğimiz fikirler teyit etti. Doğrusu da *Müslümanlık* gibi dinî mahiyeti bulunan büyük bir sosyal akım *bile mevcut kurumları bütünü esaslarına uyacak şekilde tebdil edemiyerek husule gelen teşekküller, eski müesseselerle yeni sosyal esasların arasında yine bir muhassala ifade etmiştir.* Son asırda memleketimizde revaç bulan taklidi (tanzimat) akımı da, tekrar ancak yeni bir muhassala vücuda getirmeğe yaradı. Halbuki belki öz kendi tekamülümüzü takip etseydik bugün batıda

mevcut olan içtimai şekillerin dengine, yahut daha mükemmellerine erişebilirdik...

Batımızda dirliklerin mukabili sayılabilen feodal teşkilâtı ortadan kaldırmak için vukubulan gayretlerle merkezî hükûmetlerin nihayet matlûplarını elde etmesi Osmanlı vezirlerini de doğrudan doğruya tımar ve zeametleri kaldırmağa sevketti. Usulümüzün başkalığını kâfi derecede takdir edemiyen bu adamlar öz kendi tekâmülümüzü takip etmemizdeki rüçhanı da göremediler ve böylece mevcut manzumenin islâhı yerine onu yoğalttılar.

Dirlik sahiplerinin ikinci vazifelerini teşkil eden harp, büsbütün teknik bir mesele haline gelmekle devletin askerî kudretine büyük bir zarar getirmeden bu türlü hareket, tehlikesizce başarılı göründü. Böylece şu kararın icrasına, hem de tam bir emniyet ve büyük bir inançla tevessül edildi. Asıl nafiz bulunan derunî sebepleri ne olursa olsun, Türkiyede, tanzimat diye anılan bahis konusu büyük akinın tecellisi, daha ziyade taklidi bir mahiyettedir. Fakat mülkiyete mühim tesirleri görülmüştür.

İlkin ziraî sahada dirlikte sahipliği kaldırdı ve iktisat bünyesinde yerin tutacak bir müessese de vücuda getirmede. (Beni ademin muhasıbı erzakı) olanları hattâ başı boş da bırakmayıp sırf malî cihetten arazi mütesarrıfı rençberleri mültezimlerin tehakkümü altında ezdirdi. Böylece tarım şekil ve usullerinin gerilemesine sebep oldu. Sonra zamanen icabettiği teşkilâtı yapmıyarak sınaî ve ziraî teşkilâta serbest rekabeti soktu, sanayimizi ve hepsinden önemli sayılması lâzım gelen ticareti ihmal olunmuş bir halde bıraktı. Teşebbüs şekillerini, iktisat adamı homo economicus mefhumuna en muafık tarzda, mutlak olarak fert eline terketti.

Fakat devlet için iyi bir gelir kaynağı olduğundan *menâfiî emiriye* ye dokunulmadı, ve böylece son zamanlara dek, memleketimizde zeminin en mühim kısmı cumhur mülkiyetine tâbî kaldı. Yukarıda vatanımızın bu hususî vaziyetinden biraz bahsetmiştik. Burada uzun tafsilât vermiyeceğiz. Yalnız şunu belirtmek isteriz ki bazı küçük istisnalardan gayri denebilir ki, *Türkler, yirminci asırda cumhur mülkiyetini toprakta tatbik eden biricik mütemeddin millettir*. Bu da müstakbel iktisat nehcinin memleketimizde yerleşmesini kolaylaştıracak bir özelliktir. Gerçi Rusya ve Yugoslavyada mir ile zadrugada müşterek benimsemeyi az çok andırırsa da cumhur mülkiyeti demek değildir.

Sonra miri menfaatlerin alınması, fakat arazinin fert tazarrufuna

terki şekli — biraz tadil ile — rantın devlete, tanrının da teşebbüse terkinini hem mezceder hem de merkez velâyetinin mürakabesini daha ciddi kılar. Mirî olmayan toprakların bir kısmı mevkuftur, geri kalanların çoğu da köy ve kasaba baltalıkları ve meraları olarak metruktur. Yurdu-muzda vaktiyle cârî bulunan ıkta usulü bunların ileri gelenlerce gasbedilmesine mani olmuş bulunduğundan, işbu kısmın tâbi olduğu rejim de müşterek enmuzece herhalde daha muafıktır.

İşte böylece menfi bir hareket olan ve taklidi bir mahiyet gösteren tanzimat, vatanımızı daha fazla ecnebi sermayesinin eline düşürmüştü. Kapütülasyonların kaldırılması bu hale set çektiyse de henüz devrim tamam olmamıştır. Kendi milli esaslarımız içinde islahat başarılabilmesi, o zaman iş başında bulunanlardan başka terbiyede adamları önayak olmasına manût idi. Şimdi de böyledir. İyi bir terakki umabiliriz, ekonomik durumumuz düzelebilir; bu tekamül için esaslar hem bilinmeli, hem takdir edilmeli, aynı zamanda — taassuptan arî olarak — tatbiki lâzım olan hükümlerin öteden beriden toplanılması, hattâ içtihat ile teşrileri zaruridir<sup>1</sup>.

Hasılı bir tek tabirle bizde de ilim ile felsefenin feyiz bulmaları lâzımdır. Yeni bir içtihat devresi artık hulül etmeli, her mesele taassuptan arî bir şekilde tetkik edilerek gereken hükmü tedvin olunmalıdır.

## Dr. Edip SERDENGEÇTİ

8 Eylül 1958 Cuma günü ebediyete göçen kıymetli arkadaşımız Dr. Edip Serdengeçti'nin bu son yazısını Mecmuamızda neşrederek hatırasına karşı olan saygı vazifemizi ve Doktora tezinin tashih ve yenilenerek tekrar basılması hususunda Fakültece verilen kararı yerine getirmiş bulunuyoruz.

1313 (1897) de Edirne'de doğmuş olan Edip Serdengeçti Galatasaray Sultaniyesinde okumuş ve İstanbul Lisesinden 1333 de mezun olmuştur. 1335 de İstanbul Darülfununu Hukuk Fakültesinde Lisans derecesini almış ve bilâhare doktora payesini — yeniden kısmen neşrettiğimiz — (Mülkiyet Nechinin Veçhi Tekâmülü) adlı muhallet ve pek kıymetli 288 sahifelik tezi ile ihraz eylemiştir (1921). Breslau Üniversite İktisat Enstitüsünde de ikmali tahsil eylemiştir.

1926 da Fakültemiz Âmme Hukuku müderris muavinliğine (doçent) vekâleten tayin edilmiş, fakat Birinci Cihan Harbinde başından aldığı yaranın

1) Zaten — babı içtihat — kapalı olduğu fikri, hiç bir ciddi delile istinat etmez.

tesiri ile bu vazifede pek uzun zaman kalamamıştır. 1935 den sonra 1948'e kadar Fakültemizde muhtelif idarî-ilmî vazifeler görmüş, bu arada değerli etüdler ve kitap tanıtan yazılar neşretmiştir. 5247 sayılı Kanunla açıkta kalan merhum, ilmî faaliyetini hiç eksik etmemiştir.

Fransızca, almanca, ingilizce ve arapça bilgisi etüdlerinde çeşitli memba-lardan istifade etmesini sağlamıştı.

Mecmuamız İdare Heyeti merhumun ailesine ve dostları ile meslekdaş-larına taziyetlerini beyan eder, kendisine Allahtan rahmet diler.

F. H. S.